

un fardeau ? Malgré tout, il a toujours considéré son apostolat comme son premier devoir. En écrivant, il n'avait d'autre but que l'utilité pastorale. Augustin était le centre du monde scientifique chrétien de son temps, mais il ne lui restait guère de loisir pour des recherches scientifiques personnelles. Publier, c'était pour lui se mettre au service des autres. Ce n'est que dans sa jeunesse qu'il écrivit de sa propre initiative. Dans la suite, ce furent de hautes personnalités (même des papes), des laïcs influents, des amis ou des confrères qui le poussèrent à écrire. L'homme moderne se demande où se trouve le secret de pareilles fertilité et productivité ? A. donne une réponse nuancée à cette question. Il fait remarquer qu'Augustin était avant tout un homme pratique, et que l'on doit distinguer dans ses écrits ceux qui lui ont coûté peu d'effort intellectuel, et les œuvres laborieuses qui ne sont pas tellement nombreuses. Ici, l'on pourrait pour quelque petit détail différer d'opinion avec A., vu qu'il est parfois téméraire de conclure du style populaire qu'une œuvre ait été écrite sans étude préalable. (Nous pensons p. ex. au *De Agone Christiano*). Outre ceci, on doit également tenir compte des aides techniques au service d'un écrivain dans l'antiquité : les sténographes (*notarii*) et les copistes de livre (*librarii*). Augustin en personne s'occupait de la diffusion de ses œuvres ; il ne se servait pas de librairie. L'auteur termine sa très intéressante étude par un chapitre sur la conservation des manuscrits et sur la bibliothèque d'Augustin, l'une des collections les plus importantes de l'antiquité chrétienne. Nous voudrions ici rappeler un autre détail : le prédécesseur d'Augustin sur le siège épiscopal d'Hippone était d'expression grecque ; sa bibliothèque qu'Augustin hérita, devait contenir pour le moins quelques, sinon en majeure partie des ouvrages grecs.

Il ne sera pas nécessaire d'insister sur l'utilité de cette étude qui constitue une précieuse introduction à l'œuvre littéraire de saint Augustin et à ses sources.

T. VAN BAVEL, O. E. S. A.

Hans-Eduard HENGSTENBERG, *Der Leib und die letzten Dinge*. Regensburg, Friedrich Pustet, 1955. 302 blz. Gen. DM. 9. Geb. DM. 11.

Deze studie is een grondige omwerking van het in 1938 verschenen werk « *Tod und Vollendung* » en behandelt op zeer actuele wijze de betekenis van het lichaam als essentieel element van de menselijke persoonlijkheid. Terecht gaat de auteur in tegen de soms te materiële opvatting van het menselijk lichaam, waarin het slechts verstaan wordt als iets potentieels, dat geen enkele positieve bepaling uitoefent op de constitutie van de menselijke persoon. « *Leib* » wordt onderscheiden van « *Körper* », onderscheid dat in het Nederlands moeilijk weer te geven is. Terwijl « *Körper* » slechts de weergave is van iets louter stoffelijks, heeft « *Leib* » een veel

diepere betekenis, nl. die van een constituerend element der menselijke persoonlijkheid, dat een stempel drukt op de gehele persoon. « *Geist* » en « *Leib* » zijn principieën, die hun eenheid niet dóór, maar in het persoonlijkheidsprincipe bezitten en die tezamen de ene persoon constitueren. Aldus wordt aan het lichaam inderdaad zijn werkelijke betekenis teruggeschonken.

De verhouding tussen geest en lichaam na de dood biedt een speciaal probleem. We weten slechts zeer weinig van het leven hiernamaals. Maar terecht merkt de auteur op dat ook hier een natuurlijke verklaring niet noodzakelijk in contradictie moet komen met de gegevens van de openbaring. Wanneer de H. Schrift spreekt over een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, dan heeft dit een reële betekenis. Hetzelfde geldt voor wat St. Augustinus zegt in zijn « *De Civitate Dei* »: « Dat onze lichamelijke ogen hun eigen voorwerpen zullen hebben ». Dit is juist gezien. Maar de auteur, die de existentieel-phenomenologische methode volgt, had naar onze mening die gedachte verder moeten uitwerken door meer nadruk te leggen op de constituerende activiteit van de menselijke persoon. Wanneer de mens zijn levenswereld mede opbouwt door de zintuigelijkheid in verbondenheid met de hogere vermogens, dan zal een grondige omvorming van die zintuigelijkheid ook een grondige verandering in het te constitueren wereldbeeld met zich medebrengen. Dan pas lijkt het ons dat de interessante gegevens over de huidige stand van de natuurwetenschappen, die het eerste deel van dit werk uitmaken, hun volledige betekenis krijgen, daar die zintuigelijkheid toch geen totale verandering zal ondergaan. Een ander bezwaar hebben we tegen het gebruik van de term « substantie ». Waarom het atoom een substantie genoemd, wanneer dit door de uitdrukking « *Ganzheit* » toch beter wordt weergegeven? Zowel de menselijke persoon als een atoom een substantie noemen, kan slechts tot dubbelzinnigheid aanleiding geven. Deze studie getuigt van een reële visie op de menselijke persoon, waardoor we, zonder op onze fantasie beroep te moeten doen, toch iets kunnen bevroeden van wat het leven hiernamaals ons te bieden heeft. Een goed opgesteld personen- en zakenregister verhoogt nog de waarde van deze verzorgde Pustet-uitgave.

L. J. VAN DER LINDEN, O. E. S. A.

Bibliotheca catholica neerlandica impressa, 1500-1727. Hagae Comitum, Martinus Nijhoff, 1954. x-669 pp., 250 × 180 mm. Prijs 40 fl.

Wie zich met de ontwikkeling van de devotieliteratuur in de Nederlanden inlaat, komt spoedig tot de vaststelling dat de devotieboekjes sinds de aanvang van de zestiende eeuw vlug in aantal toenemen en vooral sinds de eerste jaren van de zeventiende eeuw nauwelijks nog zijn te overzien. Een repertorium van de « *Devotionalia* » kan dan ook aan een historicus die zich in dit labrynt waagt, de grootste diensten bewijzen. De opzet van een tiental